

İran Çalışmaları Dergisi
ISSN: 2536-5029
Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 177-182
Geliş Tarihi: 13.06.2018
Kabul Tarihi: 25.09.2018

Kitap Tanıtımı/ Book Review

İran: Aklın İmparatorluğu - Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi

**Michael Axworthy, İstanbul: Say Yayınları, 2016, ss. 408,
ISBN: 9786050205435**

Değerlendiren: Müberra Dinler*

1998-2000 yılları arasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı İran Temsil Masası'na başkanlık yapmış tarihçi Michael Axworthy tarafından kaleme alınan kitap, İran tarihine genel bir giriş niteliğindedir. Axworthy, İran'ın uzun, karmaşık tarihine ve geniş bir coğrafyaya yayılmış kültürel etkilerine vurgu yaparak günümüz İran'ına dair, "İran saldırgan bir güç mü, yoksa bir kurban mıdır? Geleneksel olarak yayılmacı mı yoksa savunma durumunda olan pasif bir ülke midir? İran'ın Şiiliği mülayim midir yoksa şiddet dolu ve devrimci midir?" sorularını sıralar (s.10).

Yazar, İran'ın coğrafi özelliklerden etnik yapıya ve dini rejimin toplum nezdindeki karşılıklarına uzanan bir yelpazede çelişkiler ve istisnalarla dolu olduğunu belirtirken bu durumlara açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Kitabın önemli bir özelliği, İran'da ortaya çıkan ve tüm dünyada etkili olan entelektüel ve edebi kültürü Fars şiirinin seçkin örnekleri üzerinden tanıtmaya bir bölüm ayırırken, İran tarihini bu kültürel sürekliliğin ürettiği güç temelinde irdeleyen bir okuma sunmasıdır.

Önsözün başlığı olan "İran ideasının inanılmaz esnekliği" ifadesi, yazarın İran'ı hapsedildiği önyargıların ötesinde ele alma niyetini yansıtmaktadır.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, muberradinler@gmail.com.

Ardından gelen dokuz bölüm boyunca İran tarihi, ilk bölümde Zerdüş, Akhamenid¹ ve Yunanlılardan başlanarak son bölümde Hatemi ve Ahmedinejad dönemlerine kadar kronolojik bir sırayla anlatılmaktadır. Yazar yeri geldikçe bazı tarihsel olay ve karakterleri günümüz İran'ıyla bağlantılandırmakta, bunu yaparken de İran'a Batı'dan bakan biri olarak olabildiğince tarafsız bir tutum takınmaktadır.

Birinci bölümde İranlıların kim olduğu ve nereden geldikleri sorularına cevap verilmektedir. İran, M.Ö 2000'lerde Hint Avrupa ailesinin parçası olarak Rusya bozkırlarından göçen bir topluluk ile M.Ö 100.000'lerden beri İran Platosu'nda yaşayan, yeni gelenlerden sayıca fazla olan fakat onların dillerini benimseyen yerleşik toplulukların kaynaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Genetik havuz zamanla görece bir istikrar kazanmışsa da İran ideası başından beri hem kültür ve dil, hem de ırk ve toprakla ilgilidir (s.17).

Yazar, İran coğrafyasında şekillenen tarihsel süreçte bu göçebe ve yerleşik kültür ayrımının etkili olduğunun altını çizmektedir. Göçmenlerle çiftçiler arasında süregelen husumette göçmenlerin sahip olduğu bu avantaj, yöneticilerin göçmen kabilelerden gelmesine neden olmuştur. Bu bölümde Medler ve Perslere kısaca değinildikten sonra İran tarihinde önemli bir yeri olan Zerdüştlüğün ortaya çıkışı, Mazdacılığın buna etkileri ve o dönemin Yahudileri ile etkileşimler anlatılmaktadır. Akhamenidler'in büyük hükümdarı Kyros döneminde yaşananlar gerek kendi yazıtları aracılığıyla, gerekse Yunanlıların bakış açısından aktarılmaktadır. Kyros'tan sonra gelen Darius'un saltanatına ise Avrupa'ya açılmayı sağlayan fetihler ve Yunanlılarla karşılaşma damgasını vurur. Bölüm, Pers ve Yunan kültürlerinin etkileşiminde önemli yeri olan İskender'in Pers fetihlerinin anlatımı ile son bulur.

İkinci bölümde İran'ın yeniden uyanışı, M.Ö 200'lerden itibaren önce Partlar, sonra Sasanilerin Roma ile karşılaşmaları üzerinden anlatılmaktadır. Yazar, Mazdacılıkta askerlerin tanrısı olan Mitra'nın Roma'ya ulaşmasıyla Mitraizmin burada nasıl yayıldığını ve daha sonra Hıristiyanlık üzerindeki etkilerini tartışır. Sasaniler döneminde Perslerde yönetim merkezileşmiş, bürokrasi yaygınlaşmış ve yeni bir yönetim modeli ortaya çıkmıştır. Büyük askeri başarılar kaydedilmiş, 1. Şapur'un Roma'ya karşı kazandığı zaferler

1 İran tarihi ile ilgili özel isimler burada da kitabın tercümesinde kullanıldığı şekliyle yazılmıştır.

Persleri Roma'ya denk bir imparatorluk haline getirmiştir (s.80). Dönemin bir başka gelişmesi ise Maniheizm'in ortaya çıkışıdır. Yazar, “zarar verici ve iç karartıcı” fikirlerle dolu bu yeni inanç sisteminin Hıristiyanlıktaki ilk günah gibi kavramlarla şaşırtıcı paralellikler taşıdığını belirtir (s.78). Maniheizm'den türeyen Mazdekçilik dini “zenginliğin eşit dağıtılması” ve “kadınların ortak kullanımı” gibi fikirlerle devrimci bir rüzgar estirmişse de bu rüzgar kısa sürmüş, geriye soylu ve ruhban sınıflarının etkisini kıran bazı reformlar kalmıştır. Sonuçta monarşinin gücü ve saygınlığının artmasıyla 531 yılında tahta geçen Hüsrev Anuşirvan döneminde gerek kültürel gerekse askeri açıdan Sasaniler altın çağlarını yaşamıştır. İkinci bölüm, Perslerle Bizanslılar arasında büyük savaşlara sahne olan ve her iki imparatorluğu da yıpratarak Türklerin ve Müslümanların ilerleyişine alan açan Hüsrev Pervez dönemiyle son bulmaktadır.

Üçüncü bölüm, İslami fetihlerden sonraki üç yüz yıl içinde Sasanilerin en önemli mirası olan Zerdüştlük ve monarşiden geriye pek az şey kalsa da Farsça'nın korunabilmesi ile Pers kültüründe sürekliliğin sağlanabildiği bahsiyle açılmaktadır (s.100). Emevi ve Abbasi Halifeliklerinin kurumları Sasani yönetim pratiklerinden alınmış (s.110), İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd gibi âlimlerin yaşadığı bu dönemde Arap ve Fars kültürleri arasında bir çatışma olduğu kadar bir sentez de oluşmuştur (s.112).

Yazar, dönemin İslam coğrafyasını etkisi altına almış olan Sufizm'e değindikten sonra en büyük üç Fars şairi olarak kabul edilen Mevlana, Sâdi ve Hafız'ın şiirlerinden alıntılarla, günümüzde İranlıların zihin dünyalarını etkilemeye devam eden bu üç şairi tanıtır. Daha sonra Moğol istilası ve İslam tarihinde hanedanların yükseliş ve çöküşleriyle göçebe istilaları arasındaki döngüsellığı açıklayan Arap tarihçi İbn-i Haldun'un teorisinin İran'ı açıklamadaki kullanışlılığını tartışır.

Kitaba adını veren “Aklın İmparatorluğu” tabiri, Sasani atalarına özlem duyan, farklı imparatorlukların egemenliği altında bile önce hizmet ederken zamanla kontrol kuran Fars âlim-bürokratlardan oluşan küçük bir sınıfın direnci ve entelektüel gücüyle korunabilen kültürel ve entelektüel mirası ifade etmektedir. Axworthy'e göre bu, dünya tarihindeki en olağanüstü olaylardan biridir ve kitabın en önemli konusunu oluşturmaktadır (s.156).

Dördüncü ve beşinci bölümlerde Safevilerin yükselişi ve çöküşü anlatılmaktadır. Şiiliğin kökenine dair kısa bir giriş yapan yazar, Safevi

Devleti'nin kuruluşu, Şah İsmail'in hâkimiyeti altında Şiiğin siyasileşmesi ve ülkenin resmi dini haline gelişini anlatır. 1587'de tahta geçen Şah Abbas döneminde askeri, kurumsal ve kültürel açılarından altın çağını yaşayan Safeviler, yüz yıl kadar sonra Süleyman Şah dönemine geldiğinde ciddi ölçüde zayıflamıştır ve İran'ın entelektüel dünyası artık daha dar ve küçük akıllar tarafından yönetilmektedir (s.184).

Safevilerin azınlıklara hoşgörüsüzlüğüyle tetiklenen isyanlar ve merkezi yönetimin giderek zayıflaması, Afşar kızılbaşlarından genç bir kumandan olan Nadir Kulu'nun yükselişine zemin hazırlar. Nadir, Safevi İran'ın eski topraklarının tamamını yeniden ele geçirir ve kendisini Şah ilan eder. Devlet dinini Sünni olarak ilan etmesi ve Safevilerin uyguladığı baskıcı dini politikalarından uzaklaşması, Nadir'in saltanatını öncekinden farklılaştırır. Bu sayede ordudaki kalabalık Sünni birliklerin de sadakatini kazanan Nadir, Moğollarla ve Osmanlılarla girdiği savaşlardan galip ayrılır. Nadir'in ölümünden sonra İran coğrafyasında yıkım ve sefaletle dolu bir fetret devri başlar. Ağa Muhammed bu karmaşayı son derece zâlim yöntemlerle bastırarak İran'da Kaçar egemenliğini başlatır.

Axworthy, beşinci bölümün sonunda İran'ın geleceğindeki İslam devrimini ve Batı'yla ilişkilerin seyrini anlayabilmede önemli temelleri atan iki başlık açar. Bunlardan ilkinde, 18. yüzyılda Şii teolojisinde Ahbari-Usuli tartışmasından galip çıkan Usulilerce temelleri atılan Merc-i Taklit, Ayetullah gibi kavramları açıklayarak ulemanın konumunun güçlenişini anlatır. İkinci başlıkta ise İran'ın, o dönemde Hindistan'daki nüfuzunu arttırmaya çalışan İngiltere, Napolyon ile Mısır'ı işgal eden Fransa ve güçler dengesinde önemli bir aktör olan Rusya'nın arasında kalışının tasviri, bu ülkelerin gelecekte İran'a dair tutumlarını anlamak bakımından önemlidir.

Altıncı bölümden itibaren 18. yüzyılda İngiltere ve Rusya ile başlayan ilişkilerin sonraki yüzyılda iki büyük gücün rekabet alanlarından biri olarak İran'ı nasıl etkilediği açık ve olabildiğince İran'ın tarafından bakan bir dille anlatılmaktadır. Axworthy, 19. Yüzyıl ortalarındaki müdahaleleriyle Şah'ın bağımsızlığını neredeyse sembolik bir hâle getiren Rusya ve Britanya'yı "çirkin kardeşler" olarak tanımlar (s.241). Bu dönemde ülkede hızlı bir modernleşme ve sanayileşme cereyanı yaşanırken Nasıreddin Şah'ın İngilizlere sağladığı tütün imtiyazına karşı müctehid Hasan Şirazi'nin fetvasıyla gösterilen direnç ve protestolarla birlikte güçlenen Batılılaşma eleştirisini anlamak, İran'da daha sonra gelişen anti-emperya-

list ve Batı karşıtı damarı kavrayabilmek açısından önemlidir. Kısa vadede ise bu hoşnutsuzluklar 1905-1906 anayasa devrimine yol açar. Axworthy, bu çalkantılı süreçte İran'ın beklediği Batılı müttefik olan Amerika'yı "beyaz atlı prensi" gibi gördüğünü söyler, fakat masal mutlu sonla bitmeyecektir (s.261). 1908'de İran'da önemli oranda petrol bulunmasını takip eden on yıl içinde ülkede Britanya'nın nüfuzuyla yaşanan iç karışıklıklar, Anglo-Fars anlaşmazlığı ve Rıza Han'ın yükselişi bu bölümde anlatılan diğer olaylardır.

Yedinci bölüm, 1921'de yaptığı darbeyle '79 devrimine dek sürecek Pehlevi Saltanatı'nı başlatan Rıza Han'ın karakterine dair analizlerle açılır. İran tarihinin öne çıkan figürleriyle ilgili bu türden analizlere kitap boyunca yer verilmektedir. Rıza Şah'ın modernleşme yönündeki reformlarının çıktuları zamanla despotik yönetiminin altını oymaya başlar ve petrolü kamulaştırma amacıyla Ulusal Cephe adlı geniş bir koalisyon kuran Muhammed Musaddık'ı başbakanlığa getirir. Fakat Musaddık, 1953'te gerçekleştirilen ABD-İngiliz destekli darbeyle indirilir ve yerine Muhammed Rıza Şah egemenliğini başlar. ABD'nin ülkedeki baskın dış güç hâline geldiği bu dönemde, kökleri yukarıda zikredilen Batılılaşma eleştirilerine uzanan ve Musaddık tecrübesiyle iyiden iyiye pekişmiş fikirlerin taşıyıcısı olan hoşnutsuz kesimlerin varlığı giderek güçlenmektedir. Temsilcileri ise, Velayet-i Fakih doktriniyle onların taleplerine bir karşılık sunan Ayetullah Humeyni olur. Bu bölümde yazar, Humeyni'nin yükselişinin yanında devrimin altyapısını hazırlayan farklı fikir ve olayları da ana hatlarıyla ele almaktadır.

Kitabın son iki bölümü, devrim sonrası İran'a ayrılmıştır. Devrim kurumlarının ortaya çıkışı, uygulamaya geçişte ortaya çıkan çelişkiler ve karşılaşılan muhalefete değinilerek devrimin ilk yıllarının kabaca dökümü yapılır. Yazar, devrimle birlikte devlet himayesinde bir dinin oluşturulduğunu belirtirken, İranlı muhalif entelektüel Soruş'un yeni yönetimin dinin itibarını sarsacağı ve gençleri uzaklaştıracağı yönündeki görüşünü paylaşır (s.336). İran-İrak savaşına ayrılan kısa bir başlıktan sonra Humeyni'nin ölümünden sonra Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı ile savaş yorgunu İran'da girilen yeniden inşa süreci ve ardından gelen Hatemi'yle birlikte canlanan reform hareketinin kısa bir muhasebesiyle bölüm tamamlanır.

Son bölümde yazar Ahmedinejad dönemini ele alırken Ahmedinejad'ın gerek nükleer silah gerekse İsrail ve Yahudiler konusundaki irrasyonel tav-

rına ve provokatif söylemlerine rağmen ABD'nin gerekli adımları atması halinde İran ile ilişkilerin normalleşebileceğine inanmakta ve ABD'yi buna davet etmektedir. İran'ın kendine has tarihselliği dolayısıyla Ortadoğu halkları arasındaki özel konumunun altını çizen Axworthy, bölgede ve dünyada etkili bir rol üstlenebilmesinin, öncelikle dünyanın buna izin verip vermeyeceğine bağlı olduğunu belirtmektedir. Son dönemde yaşanan gelişmeler, Axworthy'nin bu bölümdeki öngörülerini haklı çıkarır niteliktedir. Axworthy'nin İran tarihine dair geniş bilgisine ek olarak siyaset alanındaki tecrübesinden süzölmüş bir anlatı olması itibarıyla benzerlerinden ayrılan kitap, bu konuda uzmanlaşmak isteyenler için sunduğu farklı bakış açılarıyla, genel okuyucu içinse akıcı dili ve anlaşılır üslubuyla kıymetli bir kaynaktır.